

**ПРОБЛЕМНІ СКЛАДОВІ ПОВСЯКДЕННОЇ ПРАКТИКИ
РЕГУЛЮВАННЯ НАРОДЖУВАНОСТІ ТА УТРИМАННЯ
НЕПОВНОЛІТНІХ У КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОЇ СІМЕЙНОЇ
ПОЛІТИКИ 1920-Х РР.**

О.К. Міхеєва

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються проблеми дітовбивств, абортів та ситуацій встановлення батьківства й призначення аліментів, що набули актуальності в контексті радянських новацій 1920-х років у сфері сімейної політики та процесів формування «нового побуту». Розгляд саме цих проблем дозволяє сфокусувати увагу не на офіційних деклараціях, а на реаліях втілення означених новацій; виявити та прослідкувати інерцію суспільства у ставленні до нових реалій пролетарського шлюбу; розглянути декотрі повсякденні практики жінок, що поставали у відповідь на заходи влади у сфері сімейних відносин.

Ключові слова: радянська сімейна політика 1920-х рр., форми шлюбу, дітовбивства, аборти, регулювання народжуваності, аліменти.

На початку 1920-х рр. питання взаємовідносин між статями з урахуванням запровадження норм «нового побуту» стають надзвичайно актуальними. У межах їх теоретичного та ідеологічного обґрунтування було поставлено під сумнів традиційний шлюб та запропоновано передусім міській освіченій молоді (як найбільш гнучкій частині населення, з якої б могло початися зростання пролетарського шлюбу) нові погляди на статус жінки у суспільстві та родині, на її ставлення до шлюбу та обов'язків перед чоловіком та дітьми, на можливість справжньої любові між партнерами, позбавленої права власності на іншого тощо. Однак виголошені радянською владою норми та цінності «нового побуту» наражалися на соціальну інерцію, що доволі скоро вилилася у цілу низку специфічних реакцій на запропоноване владою бачення ролі шлюбу та сім'ї, а також і самої жінки.

Концепція «нового побуту», націлена на активну соціалізацію жінки, системні перетворення у суспільстві у чималій мірі торкнулися й одного з базових інститутів суспільства – сімейного. Відзначений час є надзвичайно цікавим з точки зору розуміння механізму поступової трансформації інституту сім'ї та сімейних цінностей. Популяризація нової пролетарської моралі у сімейних стосунках зіштовхнулася із розмаїттям спокус непівського періоду, знов змушуючи суспільство до нелегкого вибору стратегії поведінки. Публічний дискурс, продукований владою, і надалі продовжував формувати образ нової родини, а життя демонструвало повчальні уроки повсякденної сімейної практики.

У тогочасних публічних обговореннях проблем «нового побуту» часто звучав мотив безвідповідального ставлення до статевих стосунків, передусім серед молодого покоління, презентований консервативно налаштованою частиною партійців. У звинувачувально-виховному сенсі обговорювалися негативні прояви та можливі печальні наслідки «свобідної любові». У коло уваги суспільства потрапляли такі проблеми, як дітовбивства, аборти та ситуації, що вимагали призначення аліментів.

У науковій літературі проблематика радянської сімейної політики 1920-х рр. представлена працями А.М. Пушкарьова, Н.Л. Пушкарьової, М.В. Рабжаєвої, О. Дорохіної. Детальний аналіз феномену «радянської жінки», в тому числі і у сімейних координатах, запропонували Ю.В. Градскова, Т.Є.Осипович. У контексті радянської демографічної політики та модернізаційних процесів проблематику сімейної політики та абортів висвітлює А.Г. Вишневський. Маємо низку досліджень, присвячених регіональним особливостям реалізації сімейної політики та нового побуту, зокрема у працях М.А. Денисової (на прикладі Курської губернії), А.О Савчук та Н.Г. Кулініч (радянський Далекий Схід). Однак запропоновані для розгляду проблеми дітовбивств, абортів та «аліментарних» справ і надалі залишаються побіжно висвітленими у контексті загальних питань сімейної політики 1920-х рр. Безпосередньо проблематиці абортів за радянських часів присвятили свої праці Я.А. Шаповалова, І.І. Белобородов. Невеличкий підрозділ про дітовбивства у 1920-х рр. міститься у книзі В.Чалідзе «Кримінальна Росія», проблематика аліментів на рівні постановки питань звучала у контексті сімейної економіки та проблеми спільного майна подружжя, що ставала предметом активного обговорення юристів 1920-х рр.

Запропонований у даній статті розгляд означених проблем крізь призму повсякденної практики регулювання народжуваності та утримання неповнолітніх дозволяє показати процес запровадження норм «нового побуту» від їх ідеологічного та юридичного оформлення до практичного втілення, а також виявити повсякденні практики та стратегії жінок, що ставали відповіддю на офіційну лінію сімейної політики та суспільну інерцію у її сприйнятті.

У 1920-ті роки у загальній структурі злочинності домінували майнові злочини, злочини проти життя склали незначну частку від усіх протиправних дій [1]. Більше того, у звітах правоохоронних органів дітовбивства не розглядалися окремо, відповідно виокремити їх серед загальної кількості злочинів проти особи практично неможливо. З огляду на загальну статистику вбивств на території України, можемо припустити, що дітовбивства були не стільки масовим, скільки резонансним явищем, оскільки вбивство дитини завжди привертає до себе підсилену увагу суспільства та має значний емоційний вплив на людей, що довідалися про подібний випадок. Про наявність таких злочинів та частково про їх мотивацію знаємо передусім з повідомлень у періодичних виданнях. Преса, яку в першу чергу цікавлять емоційні сюжети, на відміну від правоохоронних органів, не обходила цю проблему увагою. При цьому зазначимо, що подібні

сюжети мають доволі високий рівень достовірності, оскільки здебільшого вони подавалися у рубриці «Кримінальна хроніка» та не несли в собі жодних коментарів, крім безпосереднього викладу сутності події. Їх виховний потенціал обмежувався повідомленням про виявлення винної (що у випадках побутових вбивств відбувається просто та швидко як тоді, так і тепер) та передання її до суду. Подібні публікації виглядали наступним чином: «Мати придушила дитя. Сімнадцятирічна М.К., відчувши себе вагітною, ретельно приховувала свій стан від рідних. Коли дитина народилася, мати, побоюючись гніву рідних, придушила її одразу ж після появи на світ. К. притягується до відповідальності» [2]. Як бачимо, сам жанр повідомлення скоріше задовольняв попит читача на «кримінальне читиво», ніж ніс у собі виховний зміст.

Повідомлення про дітовбивства у 1920-ті роки, як з огляду на статистику правоохоронних органів, так і з урахуванням періодичності повідомлень, навряд чи могли слугувати вагомим аргументом у дискусіях з приводу нової статевої моралі та розбещеності молоді. Мотивами подібних вбивств були або намагання приховати факт вагітності та народження дитини (передусім позашлюбної), або бажання позбутися необхідності піклуватися про дитину та її утримання. У першому випадку жертвами були лише немовлята (новонароджені), а звинувачуваними – в основному жінки, у другому випадку вік жертв стає різним, а серед звинувачених траплялися й чоловіки, що бажали уникнути виплати аліментів на дитину [3].

У світлі цього варто говорити скоріше не про «розбещуючий» вплив нової моралі, а про специфічний вплив низки положень нової радянської політики у сфері статевої та сімейних відносин. На початку 1920-х рр. не було розроблено механізму передання дитини на виховання держави у разі необхідності чи специфічних обставин. Підкидання дітей навіть на територію дитячого будинку розглядалося як залишення в небезпеці та каралося як кримінальний злочин [4]. Це ставало одним з чинників, який підштовхував жінку до дітовбивства.

Цей вид злочину зберігав свою чинність й незважаючи на те, що радянська влада від самого початку пішла на надзвичайно прогресивний крок, дозволивши жінці офіційно, у радянській лікарні, у лікарів-фахівців робити аборти [5]. Оцінюючи рішення радянської влади про дозвіл на аборти сучасні фахівці звертають увагу на його занадто радикальний характер та, відповідно, неготовність до нього суспільства, а також на те, що цей закон не пропонував інших способів планування сім'ї, на тривалий час закріпивши аборт як єдину форму контрацепції [6].

Обмеженість альтернативних форм контрацептивної практики, а також неспроможність держави вповні забезпечити попит на абортівні послуги у поєднанні з суспільною інерцією у ставленні до подібного явища – усе це у сукупності залишало актуальними такі проблеми як підпільні аборти та дітовбивства. Інерція свідомості проявлялася у тому, що через погану освіченість населення більшість з загалу взагалі не знали про можливість переривання вагітності [7], а обізнані з процедурою жінки якщо і долали

страх перед медичною складовою означеної процедури, і надалі побоювалися суспільного засудження.

В українських періодичних виданнях 1920-х років тема офіційних медичних абортів майже не виступає як самостійна. Про таку можливість згадували лише в публікаціях про «підпільні» аборти. Через газети до загалу доносилися красномовні звіти з судових процесів над підпільними «спеціалістами» з абортів, з детальним описом антисанітарних умов та жахливих наслідків для життя та здоров'я жінки [8]. У цих же матеріалах автори розмірковували з приводу подібного вибору жінки, який вочевидь не обмежувався лише її неосвіченістю та незнанням про своє право на аборт у гігієнічних умовах лікарні, а й тим, що «у радянській лікарні треба було лікуватися три дні після абортів – як пояснити своє звернення до лікарні та триденну відсутність оточуючим?» [9]. Поєднання суспільного засудження небажаної та позашлюбної вагітності, абортів, із неможливістю втаємничення цієї процедури, штовхало жінок до приватників, що часто загрожувало жінці смертю від сепсису, оскільки підпільні аборти робилися за умов, що далеко не відповідали елементарним санітарним нормам [10].

Неоднозначною залишалася ситуація і у разі народження дитини. Легкість припинення шлюбу, максимальне спрощення процедури розлучення (про яке могли повідомити листівкою від РАГСу з рішенням, прийнятим на підставі заяви одного з членів подружжя), примусили звернути увагу на пошуки механізмів розв'язання проблем, пов'язаних із подальшою долею нащадків.

Україна, на відміну від РСФРР* [11], в цьому відношенні мала свою специфіку, оскільки до прийняття Сімейного кодексу 1926 р. народні суди у своїх рішеннях з цього приводу керувалися «революційною правосвідомістю», а структури соціального захисту приймали рішення з урахуванням потреб та можливостей працевлаштування жінки з дітьми (чи дітьми) [12]. Щодо матеріального забезпечення дитини в українське судочинство переносилася норма радянського законодавства про «багатобатьківство». Стаття 144 «Кодексу законів про Акти громадянського стану, шлюбне, сімейне та опікунське право» (22 жовтня 1918 р.) [13] приписувала: «Якщо суд при розгляді справи встановить, що особа... у момент запліднення хоч і була у близьких стосунках із матір'ю дитини, але одночасно з іншими особами, то суд постановляє про притягнення останніх у якості відповідачів та покладає на них усіх обов'язок приймати участь у витратах». Практику урахування положень російського сімейного

* В РСФРР «Кодекс законів об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве» був прийнятий 22 жовтня 1918 р. За цим актом, подружжя могло вільно обирати місце проживання, самостійно вирішувати питання обрання шлюбного прізвища (чоловіка, дружини або подвійне). Роз'єднання шлюбу спростилося максимально, не обов'язковими ставали шлюбна вірність та обов'язок щодо обіцянки одружитися. Питання аліментів розв'язували відділи соціального забезпечення при народних комісаріатах, що приймали рішення залежно від матеріального стану позивачок.

законодавства (зокрема «багатобатьківства») українські юридичні фахові видання засвідчували при розгляді аліментарних справ в українських судових установах на момент 1924 р., коли російські законодавчі акти, не підтверджені українським урядом, не мали чинності на території УСРР [14].

З листопада 1926 р. в Україні почав діяти новий Сімейний Кодекс. Для вивчення його впливу на новий побут, у Києві було проведено дослідження у єдиній у Києві «аліментарній» камері 28-ї дільниці народного суду** [15].

Означене дослідження, по-перше, продемонструвало ті зміни, що відбулися у сфері побуту та проявилися у появі нових форм сім'ї. Так, підставою для подання «аліментарних» позовів стали наступні форми співжиття:

Таблиця 1

Форми співжиття, що стали основою для висунення
аліментарних позовів [16]

№ п/п	Форми співжиття	У абсолютних цифрах	У %%
1.	Розірвані шлюби		
	А) церковні	53	17,7
	Б) зареєстровані	87	29,0
2.	Нерозірвані шлюби (один з подружжя, переважно чоловік, відмовляється аліментувати родину)	31	10,3
3.	Нерозірваний шлюб осіб, що проживають окремо	33	11,0
4.	Незареєстроване тривале співжиття (фактичний шлюб)	51	18,0
5.	Короткочасне співжиття	30	10,0
6.	Випадковий зв'язок	15	5,0
	РАЗОМ	300	100

Означені дані показують розмаїття шлюбів, однак не можуть говорити про розповсюдженість у суспільстві тієї чи іншої форми, бо, наприклад, церковні шлюби могли давати меншу кількість розлучень та відмов від утримання дітей. Тим не менше, спираючись на ці дані, можемо говорити про те, що усі перелічені у таблиці форми співжиття сприймалися як одна з

** Дані статистичного обслідування матеріалів аліментарних справ, розглянутих народним судом 28-ї дільниці м. Києва з жовтня 1926 р. до травня 1927 р. включно. За вказаний період до камери поступило 1200 справ. Були обслідувані 300 з них (тобто 25% від усіх справ, відібраних випадковим чином за різні місяці). Українське дослідження проводилося за тією ж схемою, що й дослідження у народних судах Москви та Московської губернії у 1924-1925 рр.

можливих форм взаємовідносин між чоловіком та жінкою та вважалися достатньою підставою для висунення вимог щодо утримання дитини.

Звільнена від тягара побуту на рівні декларацій радянська жінка залишалася і надалі економічно залежною від чоловіка через нижчу оплату жіночої праці (напряму пов'язану із більш низьким рівнем освіченості жінок, що дозволяло їм виконувати лише низькокваліфіковані види робіт); «випадіння» з активного робочого життя через необхідність дбати про дітей за умов незабезпеченого та неорганізованого побуту; вищій рівень «жіночого» безробіття порівняно з «чоловічим» тощо.

Від усіх вивчених справ, у 11 випадках позивачами були опікуни, у 12 – батьки (позиви до дітей), у решті випадків – мати або дружина. З таблиці одразу бачимо серед позивачів (жінок) значний відсоток домашніх та квартирних господарок, для яких аліменти були єдиним джерелом прибутків до потенційно можливого працевлаштування, що за умов високого рівня безробіття, відсутності освіти та кваліфікації у більшості домогосподарок, навряд чи могло увінчатися успіхом.

Таблиця 2

Соціальне походження позивачів та відповідачів
по аліментарних справах [17]

№	Соціальний стан	Позивачі		Відповідачі	
		Абс.	%	Абс.	%
1.	Селяни	25	8,3	23	7,6
2.	Робітники	42	14,0	133	43,8
3.	Службовці	38	12,7	101	33,2
4.	Домашні та квартирні господарки	119	39,7	8	2,6
5.	Прислуга та поденники	48	16,0	18	5,9
6.	Нетрудовий елемент	14	4,7	6	2,0
7.	Кустарі та ремісники	13	4,3	15	4,9
8.	Учні	1	0,3	-	-
	РАЗОМ	300	100	304	100

Тільки по шістьох з усіх справ позивачами виступили чоловіки, які звернулися з вимогою повернення ним дітей та передання на їх виховання. На практиці «аліментарне» законодавство захищало в першу чергу інтереси жінки, забезпечувало презумпцію її правоти. У такий спосіб держава намагалася компенсувати відсутність реальних умов для вивільнення жінки, перетворення її на рівний суб'єкт партнерських шлюбних відносин та людину, здатну займати активну суспільну позицію.

Віковий розподіл позивачів та відповідачів певною мірою став контраргументом у дискусії щодо розбещення молоді під впливом емансипаційного проекту нового побуту, пропагованого більшовиками. Майже половина позовів поступила від осіб, старших за 40 років. На думку

дослідників, «аліментарні» позови висувалися переважно літніми [18] людьми, які розлучилися та утворили нову сім'ю й народили нових дітей.

Більшість «аліментарних» справ розв'язувалося на початку судового розгляду, після постанови щодо зиску на користь позивача. Налякані судовим розглядом, відповідачі у більшості випадків намагалися владнати справу мирним шляхом. По справах, що проходили судову процедуру, частина відхилялася через недоведення батьківства, переважна більшість закінчувалася призначенням суми аліментів, що часто складала третину від заробітку відповідача. Специфікою життя у місті зумовлювалася і виплата аліментів грошима (лише у чотирьох випадках позивачі погодилися на виплату аліментів натуральними продуктами, що було не дуже актуально в місті).

Таблиця 3.

Загальна картина судового розгляду аліментарних справ [19]

№	Позови, що були задоволені	Кількість справ	
		Абс.	%
1.	Повністю	108	36,0
2.	Частково	84	28,0
3.	Відмовлено	69	23,0
4.	Досягнуто згоди	23	7,7
5.	Припинено	16	5,3
	РАЗОМ	300	100

Як висновок до цього обслідування писалося: «Таким є виворіт хартії свободи шлюбних відносин за умов перехідного періоду, який переживаємо. Хоча за цих умов, доки держава ще не в змозі провести систему більш-менш широкого суспільного виховання, аліменти є ще поки єдиним джерелом соціального забезпечення; хоча вони часто перетворюються на потворне соціальне явище, що застилає побутову ситуацію теперішньої радянської сім'ї густим туманом, – тим не менше, туман цей не є непроглядним, він не застилає перед нашими очима перспективи нової сім'ї, що народжується, – сім'ї трудової та вільної, що буде не формальний, а вільний шлюбний союз» [20].

Підсумовуючи зазначимо, що радянське сімейне законодавство 1920-х рр. було широкомасштабним експериментом у сфері права, що в значній мірі вплинув на суспільні погляди на сім'ю, дітність, шлюбні та сексуальні стосунки тощо. Будь-який експеримент включає в себе задум та його практичне втілення. У даному випадку ми розглядали не мотивацію нової влади щодо реформування сімейних стосунків, а частину тих суспільних практик, що ставали відповіддю на законотворчі та практичні заходи влади та активно обговорювалися у публічному та фаховому юридичному дискурсі.

Пропаганда вільної любові похитнула основи традиційного шлюбу, спрощення процедури розлучення закріпило в суспільстві право на серійну

моногамію, що на тлі злиденності, неорганізованого побуту, значної інерції суспільної свідомості у оцінці подібних новацій у сфері шлюбно-сімейних відносин, викликало до життя низку значних проблем, що демонстрували незавершеність пропонованих реформ. Так, у відповідь на проблему дітовбивств, що засуджувалися суспільною свідомістю, таврувалися пресою, ставали предметом судових розглядів, держава не формувала системи заходів щодо її подолання – не було сформовано механізму залишення дитини на виховання державі, підкидання дітей у відповідні державні установи розглядалося як кримінальний злочин.

Дозвіл на аборти, що замислювався як тимчасовий захід, що мусив вирішити проблему з розповсюдженням підпільних абортів за умов Громадянської війни та погіршення економічної ситуації, не був забезпечений організаційно-структурно та утворював ситуацію, в якій попит значно перевищував можливості надання послуги. До того ж, з умов легалізації абортів, майже не велося пропаганди інших видів контрацепції, що на тривалий час закріпило за абортами статус домінуючого методу контрацепції та головного інструменту регулювання народжуваності.

За умов легалізації статусу позашлюбних дітей та різних форм співжиття, постала проблема утримання дітей в ситуації, коли шлюб вже не гарантував обов'язкового виконання батьківських обов'язків. Радянське сімейне законодавство 1920-х рр. зрівняло статус зареєстрованого шлюбу та фактичного співжиття та закріпило «презумпцію правоти» жінки у питаннях встановлення батьківства та утримання дітей. У такий спосіб держава намагалася компенсувати беззахисний стан жінки з дітям за умов спрощення процедури розлучення, фактичної легалізації необмеженої серійної моногамії, нерозвиненості соціальних служб, відсутності фіксованої державної допомоги, обмежених шансів на ринку праці тощо. На підставі пунктів Сімейного Кодексу 1926 р. українські жінки отримали правові підстави для звернення по «аліментарних справах» до суду, який приймав рішення переважно на користь жінок, у такий спосіб компенсуючи соціальні наслідки здійснених до того кроків стосовно сімейних відносин.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены проблемы детоубийств, абортів, ситуаций установления отцовства и назначения алиментов, которые приобрели новую актуальность в контексте советских новаций в сфере семейной политики и формирования «нового быта». Изучение данной проблематики под таким углом зрения позволяет сфокусировать внимание не на официальных декларациях, а на реалиях воплощения данных новаций; выявить и проследить инерцию общественного сознания по отношению к новым реалиям пролетарского брака; рассмотреть некоторые повседневные практики женщин, которые формировались в ответ на предпринимаемые властью меры по регулированию семейной сферы.

Ключевые слова: советская семейная политика 1920-х гг., формы брака, детоубийства, абортів, регулирование рождаемости, алименты.

SUMMARY

In the article the problem of infanticides, abortions and situations connected with establishing paternity and child support are investigated in the context of Soviet innovations in the field of family policy and the formation of a "new mode of life". The study of these problems from this point of view allows you to focus attention not only at the official declarations, but on the realities of implementation of innovations; on the inertia of public consciousness in relation to the new realities of proletarian marriage; on the some of the everyday practices of women, which were formed in response to the authorities measures in the regulatory family sphere.

Keywords: Soviet family policy of the 1920ies; forms of marriage, infanticide, abortion, birth control, child support.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Міхеєва О.К. Становлення та функціонування правоохоронних органів УСРР (1921-1928 рр.): історичні аспекти. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2011. – С. 67-100.
2. Мати придушила дитя. Повідомлення // Комуніст. – 1925. – № 39 (18 лютого). – С. 6.
3. Коммунист. – 1922-1923; 1925-1926; 1928 (рубрика «Кримінальна хроніка»); Чалидзе В. Уголовная Россия. – М.: «ТЕРРА»-«TERRA», 1990. – С. 196-200.
4. Чалидзе В. Уголовная Россия. – М.: «ТЕРРА»-«TERRA», 1990. – С. 196-200.
5. Об искусственном прерывании беременности. Постановление НК здравоохранения и НК юстиции от 16 ноября 1920 г. // Постановления КПСС и Советского правительства об охране здоровья народа. – М., 1958. – С. 63-64.
6. Вишневский А.Г. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. – М.: ОГИ, 1998. – С. 127.
7. Там само. – С. 128
8. С. В-н. Как калечат людей (Впечатления из зала суда) // Коммунист. – 1923. – № 224. – С. 4.
9. Мексина С. Как калечат людей (Впечатления из зала суда) // Коммунист. – 1923. – № 225. – С.4.
10. Там само.
11. Собрание узаконений РСФСР. – М., 1918. – № 76.
12. Українському Юридичному товаристві. Проект Кодексу про шлюбне, сімейне та опікунське право // Вісник радянської юстиції. – 1924. – № 14 (24). – С. 437-438.
13. Собрание узаконений РСФСР. – М., 1918. – № 76.

14. Українському Юридичному товаристві. Проект Кодексу про шлюбне, сімейне та опікунське право // Вісник радянської юстиції. – 1924. – № 14 (24). – С. 437-438.
15. Божко В. Голос советской судебной практики по алиментарным делам // Вісник радянської юстиції. – 1928. – № 20 (126). – С. 599-602.
16. Божко В. Голос советской судебной практики по алиментарным делам / В. Божко // Вісник радянської юстиції. – 1928. – № 20 (126). – С. 600.
17. Там само.
18. Використання терміну «літні» люди у цьому контексті зумовлено специфікою сприйняття віку на той час. Чоловік 50-ти років трактувалася вже навіть не як літній, а як старий.
19. Божко В. Голос советской судебной практики по алиментарным делам // Вісник радянської юстиції. – 1928. – № 20 (126). – С. 602.
20. Там само.

Міхеєва О.К. Проблемні складові повсякденної практики регулювання народжуваності та утримання неповнолітніх у контексті радянської сімейної політики 1920-х рр. // Історичні та політологічні дослідження. – Донецьк: ДонДУУ. – 2013. – № 3 (53). – С187-194.